

ΠΡΟΣΦΑΤΕΣ ΥΠΟΒΡΥΧΙΕΣ ΕΡΕΥΝΕΣ ΣΤΟ ΝΑΥΑΓΙΟ «ΜΕΝΤΩΡ» (1802) ΣΤΑ ΚΥΘΗΡΑ

Δρ. Δημήτρης Κουκοκονμέλης
Αρχαιολόγος, Εφορεία Εναλίων Αρχαιοτήτων

Τον Σεπτέμβριο του 1802, το μπρίκι «Μέντωρ», φερόμενο ως ιδιόκτητο πλοίο του Λόρδου Έλγιν, φθάνει στον Πειραιά, με εντολή να φορτώσει και να μεταφέρει στην Αγγλία, μέσω Μάλτας, δεκαεπτά κιβώτια με αρχαιότητες από τα μνημεία της Αθήνας. Κυβερνήτης ήταν ο πλοίαρχος William H. Eglon, ενώ από το υπόλοιπο πλήρωμα είναι γνωστά τα ονόματα του John Macfarlan (ή Macfarlan), λογιστή ή ναύκληρου του πλοίου, του Μανώλη Κωνσταντίνου Μάλη, πλοηγού από την Μήλο, και τριών ναυτών, του John Wigton, του Ross, του οποίου έχει διασωθεί μόνο το επώνυμο, και ενός τρίτου του οποίου το όνομα δεν έχει διασωθεί και φέρεται ως καταγόμενος από το Γιβραλτάρ. Επίσης στο πλοίο επέβαιναν οι William Richard Hamilton, γραμματέας του Λόρδου Έλγιν, ο Λοχαγός William Leake, τοπογράφος - αρχαιολόγος, ο Υπολοχαγός John Squire, αξιωματικός του πυροβολικού και ακόμα τρία άτομα, που αναφέρονται ως το υπηρετικό προσωπικό των επιβατών (σε διάφορες επιστολές, μετά το ναυάγιο του πλοίου, αναφέρεται το όνομα ενός Giacomo και ενός Peter Galvallo που πρόκειται μάλλον για τα δύο από τα τρία αυτά άτομα). Το πλοίο αναχωρεί από τον Πειραιά την 17^η Σεπτεμβρίου 1802 (σύμφωνα με το Γρηγοριανό ημερολόγιο), με κατεύθυνση προς Νότο και την Μάλτα. Περιπλέει το ακρωτήριο Μαλέας και τα Κύθηρα από τον Νότο και κατευθύνεται προς το ακρωτήριο Ταίναρο. Εκεί συναντά ισχυρούς δυτικούς - βορειοδυτικούς ανέμους, ενώ συγ-

χρόνως παρουσιάζεται και αβάρια στο πλοίο με εισροή υδάτων. Τότε ο πλοίαρχος με τον πλοηγό αποφασίζουν να επιστρέψουν προς τα Κύθηρα για να επισκευάσουν την αβάρια και να περιμένουν να αλλάξει ο καιρός. Έτσι κατευθύνονται προς τον όρμο του Αγίου Νικολάου, που ήταν γνωστό αγκυροβόλιο και το μικρό λιμάνι του οικισμού του Αυλαίμονα (εικ. 1). Κατά την προσπάθεια να αγκυροβολήσουν το πλοίο στην είσοδο του μικρού λιμένα αυτό παρασύρεται και προσκρούει στα βράχια της ακτής με την δεξιά πλευρά της πλώρης και βυθίζεται, σχεδόν αμέσως, σε βάθος περίπου 22 μέτρων (εικ. 2). Η περιγραφή του συμβάντος από τον κυβερνήτη του πλοίου κατά την ανάκριση επιβεβαιώνεται και από τα ευρήματα των πρόσφατων υποβρύχιων ερευνών. Όλοι οι επιβαίνοντες στο πλοίο (επιβάτες και πλήρωμα) διασώζονται βγαίνοντας στα βράχια της ακτής και περιθάλπονται από τους κατοίκους του Αυλαίμονα και από το πλήρωμα του πλοίου «Ανίκητος», υπό αυστριακή σημαία, το οποίο επίσης ήταν αγκυροβολημένο στην περιοχή. Οι ναυαγοί βρίσκουν επίσης ουσιαστική βοήθεια στο πρόσωπο του Υποπρόξενου του Ηνωμένου Βασιλείου στα Κύθηρα Εμ. Καλούτση, ο οποίος διενεργεί και την ανάκριση του συμβάντος και μεριμνεί για την έκδοση νέων διαβατηρίων και πιστοποιητικών, αφού οι ναυαγοί είχαν χάσει όλα τα προσωπικά τους αντικείμενα και έγγραφα κατά το συμβάν (γενικά για το ναυάγιο και την ιστορία γύρω από την ανέλκυση του φορτίου βλ. Leontsinis 2010 και Σακελ-

Εικ. 1. Ο όρμος του Αγίου Νικολάου

Εικ. 2. Άποψη του ναυαγίου του «Μέντωρ»

ΠΡΟΣΦΑΤΕΣ ΥΠΟΒΡΥΧΙΕΣ ΕΡΕΥΝΕΣ ΣΤΟ ΝΑΥΑΓΙΟ «ΜΕΝΤΩΡ» (1802) ΣΤΑ ΚΥΘΗΡΑ

λαράκης 2013). Όταν ενημερώνεται ο Λόρδος Έλγιν για το περιστατικό δίνει εντολή στον Χάμιλτον να παραμείνει στο Κύθηρα, για όσο διάστημα απαιτηθεί, ώστε να ασχοληθεί με την ανέλκυση του φορτίου του πλοίου και των κιβωτίων με τις αρχαιότητες. Για τον σκοπό αυτό προσλαμβάνεται μία ομάδα Καλύμνιων σφουγγαράδων, που δραστηριοποιούνταν στην περιοχή την περίοδο αυτή. Για την ανέλκυση του φορτίου, οι σφουγγαράδες χρειάστηκε να καταστρέψουν ένα μεγάλο τμήμα του πλοίου, ώστε να μπορέσουν να εισέλθουν στο εσωτερικό του πλοίου και στα αμπάρια του. Κατά τη διάρκεια των εργασιών αυτών, πέρα από τα κιβώτια με τις αρχαιότητες, ανελκυσθήκε και ένα μεγάλο μέρος του εξαρτισμού του πλοίου (βοηθητικές βάρκες, πανιά, σχοινιά, κανόνια, προσωπικά αντικείμενα, κ.ά.). Την 24^η Οκτωβρίου 1804, δύο χρόνια μετά το ναυάγιο, ο Giovanni Battista Lusieri, σχεδιαστής και ένας από τους έμπιστους του Λόρδου Έλγιν, ανακοινώνει με επιστολή του την ολοκλήρωση των εργασιών και ότι πλέον μπορεί να οργανωθεί η μεταφορά των κιβωτίων στην Μάλτα και στη συνέχεια στην Αγγλία. Με εντολή του Ναυάρχου Νέλσον, ύστερα από αίτημα του Λόρδου Έλγιν, η μεταφορά του φορτίου οργανώνεται την 16 Φεβρουαρίου 1805 από την φορτηγίδα υπό Βρετανική σημαία, «The Lady

Shaw Stewart», με κυβερνήτη τον Πλοίαρχο George Parry και την σκούνα «Reynard» (Leontsinis, 2010, 264).

Μετά την πρώτη αυτή ναυαγιοερευνα, ακολούθησαν και άλλες έρευνες και αυτοψίες στον χώρο του ναυαγίου, που σχετίζονται με την περιρρέουσα φημολογία ότι υπάρχουν ακόμα «μάρμαρα» στο χώρο του ναυαγίου. Ήδη το 1875, Καλύμνιοι σφουγγαράδες αναφέρουν ότι είδαν μάρμαρα στον βυθό και οργανώνεται τότε αυτοψία από τον Παναγιώη Σταματάκη, Έφορο Πελοποννήσου, κατ' εντολήν του Στέφανου Κουμανούδη, Προέδρου της Αρχαιολογικής Εταιρείας και Υπουργού Εκκλησιαστικών και Δημόσιας Εκπαίδευσης. Η έρευνα αυτή αποτελεί ίσως και την πρώτη υποβρύχια έρευνα, με παρουσία αρχαιολόγου, στην Ελλάδα (Σακελλαράκης 2013). Σχεδόν 100 χρόνια αργότερα, τον Νοέμβριο του 1976, κατά τη διάρκεια των ερευνών από τον πλοίαρχο J.-Y. Cousteau, στο ναυάγιο των Αντικυθήρων και με τη συμμετοχή του αρχαιολόγου του Υπουργείου Πολιτισμού Λάζαρου Κολώνα, μεταβαίνουν στον Αυλαίμονα και εντοπίζουν τον χώρο του ναυαγίου, όμως, επειδή το ενδιαφέρον της αποστολής επικεντρώνονταν στο αρχαίο ναυάγιο των Αντικυθήρων, δεν γίνεται καμία περαι-

Εικ. 3. Φωτομωσαϊκό του σκαριού του πλοίου «Μέντωρ» στον βυθό του όρμου του Αγίου Νικολάου στα Κύθηρα

ΠΡΟΣΦΑΤΕΣ ΥΠΟΒΡΥΧΙΕΣ ΕΡΕΥΝΕΣ ΣΤΟ ΝΑΥΑΓΙΟ «ΜΕΝΤΩΡ» (1802) ΣΤΑ ΚΥΘΗΡΑ

τέρω έρευνα ή κατάδυση στον χώρο. Τον Ιούλιο 1980, διενεργείται η πρώτη πιο συστηματική έρευνα στο ναυάγιο από το Ινστιτούτο Εναλίων Αρχαιολογικών Ερευνών. Τότε διενεργείται μικρής έκτασης και διάρκειας υποβρύχια αρχαιολογική έρευνα και ανασκαφή στον χώρο του ναυαγίου και διερευνάται ένα τμήμα του κύτους του πλοίου (Λιανός 1983). Το 1984, κλιμάκιο της Εφορείας Εναλίων Αρχαιοτήτων διενεργεί εκ νέου αυτοψία στο ναυάγιο, ύστερα από φήμες ότι υπάρχουν ακόμα μάρμαρα χωρίς να εντοπισθεί κάτι ιδιαίτερο. Το 2007, ο χώρος του ναυαγίου κηρύσσεται ως ενάλιος αρχαιολογικός χώρος, από το Υπουργείο Πολιτισμού και το 2009, μερικές μέρες πριν τα εγκαίνια του Νέου Μουσείου της Ακρόπολης, κυκλοφορούν εκ νέου φήμες ότι υπάρχουν ακόμα «μάρμαρα» στο βυθό. Η Εφορεία Εναλίων Αρχαιοτήτων διενεργεί νέα αυτοψία στον χώρο, και πάλι κατά τη διάρκεια της σύντομης αυτής έρευνας δεν εντοπίζονται «μάρμαρα» ή αρχαιότητες. Τέλος, από το 2011 έως το 2013 και το 2015, διενεργείται από την Εφορεία Εναλίων Αρχαιοτήτων η πλέον συστηματική υποβρύχια αρχαιολογική έρευνα και ανασκαφή στο ναυάγιο, με τη συμβολή και χρηματοδότηση του Ιδρύματος Kytherian Research Group Inc και τη χρηματοδότηση του Ιδρύματος Σταύρου Νιάρχου.

Από τις έρευνες αυτές έχουν προκύψει πολλά στοιχεία τόσο για το πλοίο και τους επιβάτες του, όσο και για το φορτίο που μετέφερε το πλοίο πέραν των αρχαιοτήτων. Αρχικά, από το σκαρί του πλοίου, έχει αποκαλυφθεί και διασώζεται σε αρκετά καλή κατάσταση, ένα τμήμα μήκους 10,60 μ και πλάτους 5,70 μ., που αντιστοιχεί περίπου στο 25% των υφάλων του (εικ. 3). Πρόκειται για ένα μέρος της τρόπιδας του πλοίου καθώς και του παστώματος και των νομών του αριστερού πρυμναίου τμήματός του. Το πλοίο ήταν καταχωρημένο στο μητρώο της Lloyd's του 1801 και τότε ήταν 13 ετών, νηολογημένο στο Λονδίνο ως εμπορικό πλοίο με χωρητικότητα 114 τόνους και φέροντα οπλισμό 6-12 κανονιών. Ήταν δε γενικά σε καλή κατάσταση. Τα ύφαλα του πλοίου ήταν καλυμμένα εξωτερικά με φύλλα χαλκού, γεγονός που επιβε-

Εικ. 4. Οι δύο κλεψιδρές, που βρέθηκαν στο ναυάγιο

Εικ. 5. Άνω τμήμα ναυτικού διαβήτη

βαιώθηκε από την έρευνα, καθώς στον χώρο βρέθηκαν αρκετά, μικρά κυρίως, τεμάχια φύλλων χαλκού, που προέρχονται από αυτήν την επένδυση. Είναι χαρακτηριστική η επιστολή του Εμ. Καλούτση προς τον Χάμιλτον, στον οποίο ζητεί να παρέμβει προς τον Λόρδο Έλγιν, ώστε να του δοθεί η άδεια να αφαιρέσει και ανεκκύσει τα φύλλα χαλκού από το πέτωμα του πλοίου. Στο βορειοανατολικό τμήμα του διατηρημένου σκαριού υπάρχει ένας συσσωματωμένος σωρός λίθων, που σχετίζονται μάλλον με μέρος του έρματος του πλοίου. Ο χώρος αυτός ταυτίζεται με την πρύμνη του πλοίου και εκεί βρέθηκαν όπλα, πολλά μολύβδινα βόλια και προσωπικά αντικείμενα των επιβατών και του πληρώματος του πλοίου.

ΠΡΟΣΦΑΤΕΣ ΥΠΟΒΡΥΧΙΕΣ ΕΡΕΥΝΕΣ ΣΤΟ ΝΑΥΑΓΙΟ «ΜΕΝΤΩΡ» (1802) ΣΤΑ ΚΥΘΗΡΑ

Εικ. 6. Σφραγιδόλιθος με παράσταση πυροβόλου

Από τα αντικείμενα που έχουν μέχρι τώρα ανελκυσθεί υπάρχουν ορισμένα που σχετίζονται με τη ναυσιπλοία και τον εξαρτισμό του πλοίου, όπως το κάτω τμήμα της πυξίδας του πλοίου, δύο χρονομετρικές κλεψιδρές (εικ. 4), ένα όργανο που χρησιμοποιούνταν για την χρονομέτρηση της βάρδιας και για τον υπολογισμό της ταχύτητας του πλοίου, το άνω τμήμα ενός ναυτικού διαβήτη (εικ. 5), αλλά και ο δίσκος μίας μεγάλης ξύλινης τροχαλίας. Υπάρχουν επίσης αντικείμενα που έχουν σχέση με τη διαβίωση στο πλοίο και προσωπικά αντικείμενα των επιβατών ή και του πληρώματος, όπως ένας μεγάλος αριθμός μεταλλικών και οστέινων κομβίων ενδυμάτων, αφού τόσο οι επιβάτες όσο και το πλήρωμα έχασαν, κατά τη βύθισή του πλοίου, όλα τα προσωπικά τους είδη, δύο φορητά ρολόγια τσέπης, το ένα από τα οποία φέρει το όνομα του κατασκευαστή Robert Corvan, ένας σφραγιδόλιθος από κόκκινο γυαλί με απεικόνιση πυροβόλου σε κιλίβα-

Εικ. 8. Χρυσό νόμισμα του Φερδινάνδου VI (1758)

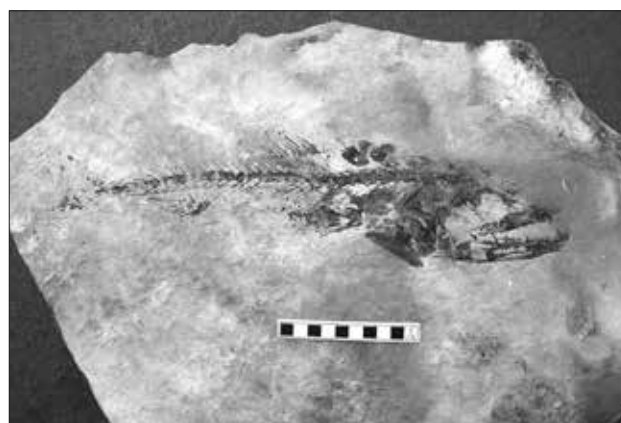
Εικ. 7. Γυάλινα φιαλίδια αρωμάτων

να (εικ. 6), που ίσως ανήκε στον Υπολοχαγό John Squire, ο οποίος ήταν αξιωματικός του πυροβολικού, ένα φορητό και δύο επιτραπέζια μελανοδοχεία, μία φορητή πυξίδα με χρυσή αλυσίδα κατασκευασμένη στο Λονδίνο και άλλα μικροαντικείμενα, όπως τρία μικρά γυάλινα φιαλίδια αρωμάτων (εικ. 7) και μία οστέινη βούρτσα για τον καθαρισμό των δοντιών. Ακόμα στα προσωπικά αντικείμενα συγκαταλέγονται ένα χρυσό νόμισμα Ουτρέχτης (1788) και ένα χρυσό Ισπανικό νόμισμα του Φερδινάνδου VI (1758) (εικ. 8) καθώς και αρκετά οθωμανικά και αραβικά νομίσματα. Βρέθηκαν ακόμη ένας σημαντικός αριθμός φιαλών και γυάλινων και πορσελάνινων σκευών, τα οποία μπορούν να σχετισθούν είτε με τα σκεύη που χρησιμοποιούνταν στο πλοίο κατά τη διάρκεια του ταξιδιού, είτε ανήκαν στην οικοσκευή ενός από τους επιβάτες. Στην εσωτερική μάλλον διακόσμηση του πλοίου πρέπει να ενταχθούν μία χάλκινη βάση και μία υποδοχή κηροπηγίου καθώς

Εικ. 9. Πιστόλι ανάφλεξης με πυριτόλιθο

ΠΡΟΣΦΑΤΕΣ ΥΠΟΒΡΥΧΙΕΣ ΕΡΕΥΝΕΣ ΣΤΟ ΝΑΥΑΓΙΟ «ΜΕΝΤΩΡ» (1802) ΣΤΑ ΚΥΘΗΡΑ

Εικ. 10. Λεπτομέρεια σχιστολιθικής πλάκας με απολιθώμα ιχθύος

και αρκετοί γυάλινοι κρύσταλλοι σε διάφορα σχήματα, όπως σταγονόσχημοι, ακτινοειδείς ή φακοειδείς, διακοσμητικά στοιχεία φωτιστικών πολυελαίων. Από τον οπλισμό του πλοίου, αν και τα κανόνια του είχαν ανελκυσθεί κατά τη διάρκεια της πρώτης ναυαγιαρεσίας σύμφωνα και με τις καταγραφές, εντοπίστηκαν ορισμένες οβίδες των κανονιών, καθώς και τρεις μεταλλικές ρόδες ενός μικρού κιλλίβαντα. Ακόμα βρέθηκαν τρεις πιστόλες με ανάφλεξη από πυριτόλιθο δυτικής τεχντροπίας (εικ. 9) και ένας αρκετά μεγάλος αριθμός μολύβδινων σφαιρών τουλάχιστον έξι διαφορετικών διαμετρημάτων και αρκετοί πυριτόλιθοι (τσακμακόπετρες) για την ανάφλεξη των όπλων.

Όσον αφορά στο φορτίο του πλοίου, είναι πλέον βέβαιο ότι το σύνολο του κύριου φορτίου ανελκύθηκε κατά την αρχική ναυαγιαρεσία. Η θέση του ναυαγίου έδωσε τη δυνατότητα στους σφουγγαράδες να

Εικ. 12. Ενσφράγιστη λαβή ροδιακού αμφορέα (ΕΠΙ ΠΑΥΣΑΝΙΑ ΠΑΝΑΜΟΥ), περ. 152 π.Χ.

ανελκύσουν την πλειονότητα των αντικειμένων που βρισκόταν στα αμπάρια του. Παρόλα αυτά, ορισμένα αντικείμενα που βρέθηκαν στη διάρκεια των πρόσφατων ερευνών, είναι προφανές ότι ανήκαν σε συλλογές μικρότερης αξίας, πιθανώς των επιβατών του πλοίου. Έτσι βρέθηκαν και ανελκύστηκαν βασικά από την περιοχή της πρύμνης του πλοίου εννέα σχιστολιθικές πλάκες με απολιθώματα φυτών και ιχθύων (εικ. 10). Ένα σύνολο δεκαεννέα αρχαίων νομισμάτων διαφόρων εποχών και περιόδων, ανάμεσα στα οποία και ένα ασημένιο νόμισμα Μεγάλου Αλεξάνδρου (εικ. 11). Ένα σύνολο τεσσάρων ενσφράγιστων λαβών ροδιακών αμφορέων (εικ. 12), που χρονολογούνται επίσης σε διάφορες εποχές και τέλος, το 2013, ανασύρθηκαν επίσης από τον χώρο του ναυαγίου και δύο θραύσματα αιγυπτιακών γλυπτών. Πρόκειται για ένα θραύσμα κοιλιακής χώρας φαραωνικού αγάλματος (εικ. 13), που χρονολογείται στην περίοδο του Νέου Βασιλείου

Εικ. 11. Αρχαίο νόμισμα από την περιοχή της πρύμνης του πλοίου

Εικ. 13. Θραύσμα φαραωνικού αγάλματος

ΠΡΟΣΦΑΤΕΣ ΥΠΟΒΡΥΧΙΕΣ ΕΡΕΥΝΕΣ ΣΤΟ ΝΑΥΑΓΙΟ «ΜΕΝΤΩΡ» (1802) ΣΤΑ ΚΥΘΗΡΑ

(1570-1070) και ένα δεύτερο θραύσμα, που ανήκει σε ανάγλυφη στήλη του θεού Ρα. Το θραύσμα χρονολογείται μάλλον στην ύστερη Πτολεμαϊκή περίοδο (1ος αι. π.Χ.). Τα δύο αυτά θραύσματα, κατά πάσα πιθανότητα, βρίσκονταν στο πλοίο ως έρμα, μία πρακτική ιδιαίτερα συχνη την περίοδο αυτή.

Η έρευνα στο ναυάγιο του «Μέντορα» βρίσκεται ακόμα σε εξέλιξη. Η μελέτη των ευρημάτων και των στοιχείων που έχουν προκύψει από την έρευνα, θα βοηθήσουν να γίνει περισσότερο κατανοητή μία πλευρά από το τραγικότερο περιστατικό της σύγχρονης πολιτιστικής ιστορίας της Ελλάδας, αυτού της αρπαγής των αρχαιοτήτων από τον Λόρδο Έλγιν. Η συστηματική έρευνα του ναυαγίου του «Μέντορα» αποτελεί και μία επιπλέον απόδειξη του ενδιαφέροντος από την πλευρά της Ελληνικής Πολιτείας όχι μόνο για τη δίκαιη διεκδίκηση της επιστροφής των αρχαιοτήτων, αλλά και όλων των παραμέτρων που σχετίζονται με το συγκεκριμένο περιστατικό. Η Εφορεία Εναλίων Αρχαιοτήτων, με την βοήθεια και την συμπαράσταση τόσο του Ιδρύματος Kytherian Research Group Inc των απόδημων Κυθριών από την Αυστραλία, όσο και του Ιδρύματος Σταύρου Νιάρχου, έχει διενεργήσει ένα σημαντικό έργο στο ναυάγιο, συμβάλλοντας με αυτό τον τρόπο και στην προβολή της δίκαιης διεκδίκησης. Τέλος, ουσιαστική είναι και η συμβολή όλων όσων συμμετέχουν ή συμμετείχαν στην έρευνα με κάθε τρόπο.*

Βιβλιογραφία

Κούκου Ε. Ελ. 2002, *Η Αρπαγή των Γλυπτών του Παρθενώνος (από τον Λόρδο Έλγιν). Ανέκδοτα έγγραφα (1802-1812). Τα τεκμήρια ενός πολιτιστικού εγκλήματος*, Εταιρεία Μελέτης Ελληνικής Ιστορίας.
Κουρκουμέλης Δ. 2011, «Οι θαλασσινοί ορίζοντες του Αγίου Γεωργίου στο Βουνό», στο Γιάννης Σακελλαράκης, *Κύθηρα. Το Μινωικό Ιερό Κορυφής στον Άγιο Γεώργιο στο Βουνό. 1. Τα προανασκαφικά και η ανασκαφή*, Βιβλιοθήκη της εν Αθή-

ναις Αρχαιολογικής Εταιρείας, αρ. 271, Αθήνα, σελ. 75-111
Λιανός Ν. 1983, «Έρευνα στο Ναυάγιο «Μέντορα»», *Περιοδικό Αρχαιολογία* 8, 24-28.

Μηλιαράκης Α. 1888, «Περί των Ελγινείων Μαρμάρων», *Εστία* 26, 681-685, 697-700, 713-718, 745-747, 767-772, 777-780 και 793-799.

Σακελλαράκης Γ. 2013, *Κύθηρα. Ο Άγιος Γεώργιος στο Βουνό. Μινωική λατρεία. Νεότεροι χρόνοι*, Βιβλιοθήκη της εν Αθήναις Αρχαιολογικής Εταιρείας αρ. 287, Αθήναι.

Στάθης Σ. 1923, «Τα κυθηραϊκά χρονικά του ιερέως Γρηγορίου Λογοθέτη», *Κυθηραϊκή Επιθεώρησης*, αριθ. 357.

Smith A.H. 1916, «Lord Elgin and His Collection», *The Journal of Hellenic Studies*, Vol. 36, 163-372.

Kourekoulis D., Tourtas A. 2014, «Excavations on the Mentor Shipwreck», *The Newsletter of the Nautical Archaeology Society*, Summer 2014, μετάφραση Panagiota Markoulaki, 6-7.

Leontsinis G. 2010, *The Wreck of the Mentor on the Coast of the Island of Kythera and the Operation to Retrieve, Salvage and Transport the Parthenon Sculptures to London (1802-1805)*.

* Στην έρευνα συμμετείχαν αρχαιολόγοι, τεχνικοί, επαγγελματίες δύτες, εργατοτεχνίτες, μηχανολόγοι, συντηρητές και συγκεκριμένα οι Αλέξανδρος Τούρτας, Δημήτρης Δημητρίου, Θεοτόκης Θεοδούλου, Brendan Foley, Κοσμάς Κορωναίος, Γιάννης Φαρδούλης, Gemma Smith, Phil Short, Αριστείδης Μιχαήλ, Μανώλης Τζεφρόνης, Scott Lemoth, Λουί Μερσενιέ, Πέτρος Τσαμπουράκης, Θεμιστοκλής Τρουπάκης, Άγγελος Τσοπανίδης, Μανουήλ Κουρκουμέλης και οι οδηγοί της Εφορείας Εναλίων Αρχαιοτήτων Γιώργος Κωνσταντόπουλος και Χαράλαμπος Μαργαρόνης. Οι υποβρύχιες φωτογραφίες είναι του Γιάννη Φαρδούλη, το φωτομωσαϊκό επιμελήθηκε ο Αλεξ. Τούρτας και οι φωτογραφίες των ευρημάτων είναι του Πέτρου Βεζυρτή. Η συντήρηση των ευρημάτων έγινε στα εργαστήρια της ΕΕΑ από τον Άγγελο Τσοπανίδη και την Αντιγόνη Λεάκου.